

Kultuhistorisk karakterisering och bedömning

Bondkyrkan i Nydala

*Nydala socken i Värnamo kommun
Jönköpings län, Växjö stift*

JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Byggnadsvårdsrapport 2004:30
Jonas Haas

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Bondkyrkan i Nydala

*Nydala socken i Värnamo kommun
Jönköpings län, Växjö stift*

Rapport och foto: Jonas Haas. Grafisk design: Anders Gutehall. Tryckning och distribution: Eva Sletteberg

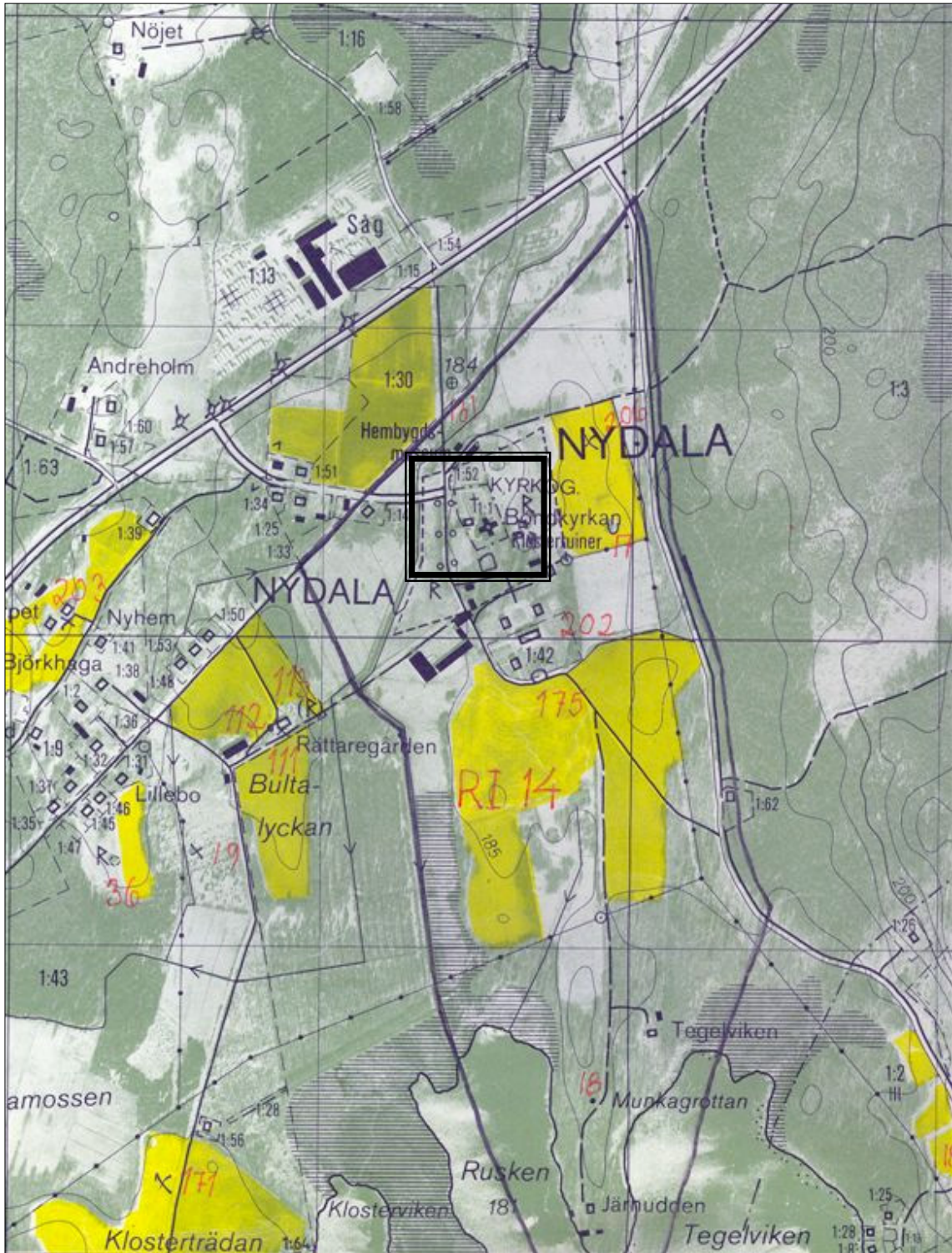
Jönköpings läns museum. Box 2133. 550 02 Jönköping Tel: 036-30 18 00. E-post: info@jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd: Ur allmänt kartmaterial från Lantmäteriet. Medgivande 94.0133

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2008

Innehåll

Inledning	5
Bakgrund och omfattning.....	5
Karakteriseringens syfte.....	5
Uppläggning och rapport.....	5
Kulturhistorisk bedömning.....	5
Sammanfattande beskrivning.....	6
Beskrivning och historik.....	7
Socken	7
Kyrkomiljön	7
Historik.....	8
Kyrkobyggnaden	9
Kulturhistorisk karakterisering och bedömning	10
Sammanfattning	10
Händelsehistorik	11
Källhänvisningar	13
Arkiv.....	13
Litteratur	13
Tekniska och administrativa uppgifter	13

Utdrag ur ekonomiska kartans blad Nydala 6E 1c, 1989.

Inledning

Bakgrund och omfattning

På uppdrag av arkitekt Lars Redegard har Jönköpings läns museum utfört en kulturhistorisk inventering och karakterisering av kyrkorna inom Värnamo kyrkliga samfälligheten. Arbetet har utförts i samband med upprättande av vård- och underhållsplaner för samfällighetens kyrkor och ska ingå som en del av detta. I Värnamo kyrkliga samfällighet har Vård- och underhållsplaner upprättats av arkitekt Lars Redegard. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades och avslutades under 2004. Inventeringen gäller kyrkobyggnader som är anlagda före 1939 eller omfattas av Kulturminneslagen och som fortfarande är i bruk. I Värnamo kyrkliga samfällighet berör detta förutom Nydala kyrka även Fryele kyrka, Mariakyrkan, och Värnamo kyrka. Rapporten omfattar en genomgång av kyrkobyggnadens historik, beskrivning av exteriör och interiör och en beskrivning av dess kulturhistoriska värde. Antikvarie Jonas Haas vid Jönköpings läns museum har varit rapportansvarig.

Karakteriseringens syfte

Syftet med karakteriseringen är att öka kunskapen om det kulturhistoriska arv som kyrkobyggnaden bär på. Mer konkret ska arbetet ligga till grund för de vård- och underhållsplaner som ska tas fram av varje församling och som är en förutsättning att efter 2006 kunna söka kyrkoantikvarisk ersättning från stiftet. Resultatet ska också kunna ingå i länsstyrelsens och läns museets underlagsmaterial vid beslut i ärenden som berör kyrkobyggnaderna.

Uppläggning och rapport

Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering och en arkivsökningsdel. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit länsstyrelsens arkiv över ärenden, med kopior från ATA's arkiv i Stockholm. Jönköpings läns museum har också ett arkiv över handlingar och pressklipp mm. Befintlig hembygdslitteratur har använts i förekommande fall. Arkivuppgifterna utgör således en sammanfattning av genomgångna arkiv och omfattar inte en komplett beskrivning av händelser i kyrkans byggnadshistoria. Rapporten är upplagd med en inledande kort sammanfattning, och en historik med händelser listade i kronologisk följd. Därefter följer en beskrivning av kyrkomiljön och historiken i löpande text, en beskrivning av kyrkans nuvarande utseende och till sist en kulturhistorisk värdering och bedömning.

Kulturhistorisk bedömning

Den kulturhistoriska bedömningen har gjorts av Jönköpings läns museum i samarbete med Länsstyrelsen i Jönköpings län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till dels varje enskild kyrkas egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkor i stiftet och landet. Den kulturhistoriska värderingen och bedömningen nämner i de flesta fall inte enskilda byggnadsdetaljer utan beskriver värden och karaktärsdrag i stort. Inför varje planerad förändring eller större underhållsåtgärd skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Utifrån den kulturhistoriska värderingen och karakteriseringen tas beslut om vilka åtgärder som är berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Denna rapport ska finnas tillgänglig på Växjö stift, Länsstyrelsen i Jönköpings län, Jönköpings länsmuseum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Sammanfattande beskrivning

Fastighetsbeteckning: Värnamo Nydala 2:2, hus nr 2.
Nydala socken, Värnamo kommun, Östbo kontrakt, Nydala församling, Växjö stift, Jönköpings län.

Nydala bondkyrka – även kallat portkapellet – är en del av den medeltida klosteranläggningen i Nydala. Klostret uppfördes 1143 – 1266 av cisterciensermunkar från Clairvaux och är tillsammans med Alvastra Sveriges första cistercienserkloster. Det ödelades i samband med att ägorna drogs in vid reformationen och kort därefter dessutom brändes av danskarna 1568. Delar av klosterkyrkan iordningställdes igen 1688 och har sedan dess fungerat som sockenkyrka. Bondkyrkans historia är till stora delar utforskad men uppfördes troligen i samband med den övriga klosteranläggningen 1143-1266. Bondkyrkan användes under 1600-talet som ett mindre gudstjänstrum, men efter klosterkyrkans iordningställande 1688 övergavs och förföll den uppenbarligen. Vid mitten av 1900-talet återstod endast gavlarna och långsidorna, taket var helt borta och största delen av koret var också nedrivet. Bondkyrkan återuppfördes 1952 till i stort sett det skick den är i idag; ett begränsat kyrkorum av salkaraktär, rakslutet kor i öster, gråstensmurad stomme, ett brant sadeltak täckt med spån. Golvet lades med rött tegel och altare, bänkinredning och predikstol nytillverkades. Bondkyrkan är idag det enda bevarade portkapellet i Sverige, och utgör tillsammans med klosterkyrkan en viktig del i upplevelsen av klosteranläggningen.

Bondkyrkan sedd från klosterkyrkans torn. Resterna av 1630-talets tillbyggnad mellan om bondkyrkans kor och klosterkyrkan syns tydligt, likaså korets putsade och återskapade murar.

Beskrivning och historik

Portkapellet uppfördes som en del av klostermuren, men även i nära anslutning till klosterkyrkan. Platsen söder om bondkyrkan och framför klosterkyrkans västra gaveln har haft en okänd funktion, men i folkmun kallats klosterträdgården.

Socken

Nydala socken är en skogsbygd, med bara mindre inslag av åkerbruk och mossmarker. Socknen är långsträckt och gränsar i norr till Svenarums socken, i öster till Hjälmseryd och Vrigstad där också närmsta tätort finns, i söder till Gällaryd och i väster till Fryele socken. Landskapet är småkuperat och en stor del av ytan tas upp av sjön Rusken. Socknen bildades i samband med att man iordningställde klosterkyrkans ruiner 1688 till vanlig församlingskyrka, dessförinnan hade området setts som gränsland mellan Finnveden och Njudung och varit utmärkt till Vrigstad socken. I fornminnesregistret finns ett 20-tal registrerade fasta fornlämningar varav de flesta utgörs av gravrösen från äldre/yngre stenålder. I sjöarna har man sökt och funnit användbara mängder av sjömalm vilket troligen också var en av anledningarna till att cisterciensermunkarna valde att slå sig ner här. Bygden har varit fattig och till största del bestått av dagsverkstorp – undantag är Nydala säteri och två mindre herrgårdar; Karlsnäs och Moboda. Ohs bruk vid Ruskens utlopp grundades på 1600-talet och smälte sjömalm, Långö kvarn och såg efterträdde Carlströms manufakturverk som bildades i början av 1800-talet – men av dessa finns idag ingen verksamhet kvar. Istället är de flesta beroende av pendlingsmöjligheter till Vrigstad eller Värnamo.

Kyrkomiljön

Kyrkoanläggningen består av två kyrkobyggnader; den fd klosterkyrkan som är den huvudsakligen använda församlingskyrkan och väster om denna ligger den mindre ”Bondkyrkan”. Norr om kyrkan ligger kyrkogården som omgärdas av en kallmurad stenmur med grindar i väster och söder. Bredvid grindarna finns även en stentrappa, klivstätta, över muren. Kyrkogården utvidgades mot norr på 1950-talet och denna del har separat ingång i väster. Ruinerna av konventsbyggnaderna ligger huvudsakligen under mark. Bevarade delar av den ursprungliga kyrkans västra gaveln reser sig fortfarande väster om tornet. I anslutning till Bondkyrkan finns även bevarade rester av klostermuren kvar. I väster står två medeltida husgrunder och i sydväst en

byggnad som kallas "klosterstallet" av okänd ålder. C:a hundra meter söder om anläggningen ligger Nydala herrgård. Godset som senare blev säteri bildades som en följd av reformationen, den nuvarande herrgårdsanläggningen uppfördes omkring 1790-1800 och föregicks av en karolinsk huvudbyggnad från 1600-talets mitt. Herrgårdsanläggningen inreddes till skola 1946 och drevs som sådan fram till 1969. Idag används den för olika ändamål och flyglarna som privatbostäder.

Bondkyrkan så som den avbildades på 1690-talet när Erik Dahlberg gjorde teckningar till Suecia Antiqua. Även sidobyggnaden söder om koret finns här avbildad, liksom en nu försvunnen utbyggnad på norra sidan. Hela kapellet är vid denna tid i gott skick. Detalj ur Suecia Antiqua i Jönköpings läns museums samlingar.

Bondkyrkans västra parti. Fotograferad vid ett okänt tillfälle, troligen före 1920-talet. Foto från ATA.

Historik

Nydala kyrka grundades 1143 av cisterciensermunkar från Clairvaux och uppfördes jämte Alvastra som det första cistercienserklostret i Sverige. Klosterbygget drog ut på tiden och först 1266 stod anläggningen färdig enligt cisterciensisk mönstermodell och kunde invigas. Enligt den regelbok som cistercienserna följde var portkapellet en av de fem byggnader som man skulle ha förberett på platsen när man etablerade ett nytt kloster. Portkapellet var till för besökare till klostret som annars inte hade tillträde till klosterkyrkan. Till klosterkyrkan fick bara munkar och lekbrödar gå, de senare endast i västra delen. Portkapellet uppfördes intill klostermuren och i dess anslutning uppfördes också ofta ett gästhus för att där kunna ta emot och erbjuda sovutrymme till gäster utifrån. Även gästhuset var en av de fem första byggnader som skulle uppföras enligt reglerna - de andra var oratoriet (bönerum eller gudstjänstrum), refektoriet (matsal) och dormitoriet (sovsal). Portkapellet skulle sålunda kunna vara en av de byggnader som uppfördes först när munkarna slog sig ner i Nydala 1143. Möjligheten finns också att det användes som gudstjänstrum innan kyrkans östra del med altare stod färdig. Under reformationen övergick Nydala och dess ägor i kunglig förläning och 1568 skövlades och lades

klostret – och troligen även portkapellet – i ruiner av danske kungen Kristian II. Klosterkyrkan iståndsattes 1688 av friherren och ägaren till Nydala herrgård, Hans Isaak Ridderhjelm och kyrkan togs därefter åter i bruk, som sockenkyrka.

När Erik Dahlberg tecknade av miljön kring Nydala på 1690-talet inför Suecia Antiqua hade klosterkyrkan nyligen ställts i ordning igen efter mer än hundra år som ruin. På avbildningen ser bondkyrkan också ut att vara i brukbart skick med intakta väggar och helt tak. Bondkyrkan hade då redan varit i användning sedan åtminstone 1630 då en tillbyggnad gjordes på korets södra sida. Denna tillbyggnad ser vi idag som murrester mellan Bondkyrkans södra korvägg och de kvarvarande ruinerna från klosterkyrkans norra vägg. Klosterkyrkan och mellanbyggnaden har alltså aldrig varit bruk samtidigt. Undersökningar av bondkyrkan när den återuppsbyggdes 1952 visade också att valvet mellan kor och långhus troligen är sekundärt och eventuellt härrör även det från 1630-talet. Vid 1600-talets slut är alltså bondkyrkan i ett gott skick, med hela väggar, ett litet kor med en fönsterglugg i öster och ett brant sadeltak. Därefter förfaller det uppenbarligen och i mitten av 1900-talet är det bara långsidans väggar och gavlarna som står upp. Korets murar är raserade och taket borta. 1948 inleds utgrävningar av ruinen och därefter tar återuppsbyggnaden vid, och 1952 kan det återinvigas. Korets väggar har då byggts upp och kyrkan har fått takstol och taktäckning, fönster och dörrar och ett nytt golv. 1964 installeras värme och den öppna takstolen byggs in bakom en panelinklädnad med synliga bjälkar. Bondkyrkan får även en predikstol och ny bänkinredning. Sedan dess har bondkyrkan huvudsakligen varit föremål för underhållsåtgärder.

Kyrkobyggnaden

Bondkyrkan består av ett långhus med ett rakslutet kor i öster. Södra långhusväggen ingår även som en del av klostermuren och via koret har bondkyrkan vid något tillfälle varit sammanbyggd med klosterkyrkan – idag är rester av dessa murar synliga ovan mark. Bondkyrkan är uppförd av grovt kluven gråsten och har troligen varit putsad från början. De väggpartier som idag är putsade är däremot de delar av murarna som rekonstruerades 1952 när kapellet återuppsbyggdes – huvudsakligen delar av koret. Huvudingången ligger på norra sidan. Taket är ett brant sadeltak lagt med tjärat kyrkspån. Invändigt är väggarna grovt slammade, med en del av murverket synligt igenom. Golvet är lagt med tegel med flatsidan uppåt. Koret är naturligt belyst genom en smal fönsterglugg i öster och liknande fönstergluggar finns även var och ett på de övriga väggarna. Samtliga fönsteröppningar är äldre men fönster och fönsteromfattningar är från 1952. Bänkinredningen är nytillverkad och enkel med öppna bänkrader, utförd av arkitekt Ragnar Hjort som samtidigt jobbade med restaureringen av klosterkyrkan. Inredningen är diskret och låter så mycket som möjligt av väggar och den medeltida rumsligheten framträda istället. Av äldre inredning finns en dopfont vars fat bärs upp av skulpterad figur i barock stil. Huvudingång finns på norra sidan vid nordvästra hörnet, därtill finns en ingång till koret från söder. Den äldre dörren i korväggen kommer från stallbyggnaden där den hade stått undangömd fram tills det att den här i Bondkyrkan fick en ny användning 1952.

Del av långhuset och koret, med den södra kordörren, samt predikstolen. Inredningen är samtida från 1950- och 60-talet.

Dopfund vars skål bärs upp av äldre bemålad träfigur. Troligen är den från 1700-talets början och har stått inne i klosterkyrkan.

Kulturhistorisk karakterisering och bedömning

Nydala klosterkyrka och bondkyrkan är tillsammans med Alvastra en rest av Nordens äldsta cistercienserkloster, därtill fortfarande i bruk. Nydalas portkapell är det enda kvarvarande av cisterciensernas klosteranläggningar i Sverige, inte heller utomlands finns många bevarade. Mycket av dess tidigaste historia är ännu oklart varför det autentiska materialet i byggnadens murverk och grund är av stort kulturhistoriskt värde som källmaterial. Bondkyrkans södra långsida utgör en del av klostermuren som sålunda borde kunna samdateras med varandra. Byggnadens placering utanför och som en del av muren samt den höga prioritet man vet att portkapellen hade vid nyetableringar, berättar tydligt om den utåtriktade verksamheten som klostret även hade. Inredningen är sentida och dess främsta kulturhistoriska värde ligger i det den berättar om bondkyrkans iståndsättande vid 1950-talet.

Sammanfattning

- Nydala Bondkyrka är det enda bevarade portkapellet från något av de svenska klosteranläggningarna.
- Huvuddelen av murverket är troligen ursprungligt och därmed värdefullt autentiskt material från byggnadens tillkomsttid. Likaså är alla spår från ändringar värdefulla för dokumentationens skull.
- Bondkyrkan nära sammanhang med klosterkyrkan och omgivningarna med klosterruinerna är viktiga för att uppleva den i sitt ursprungliga sammanhang.
- Interiören är samspelet och enhetlig.

Händelsehistorik

- 1143-1266 Klostret grundläggs och kyrkan med klosteranläggning i sin helhet uppföres (Lönnberg 1943)
- 1471 Klostret drabbas av eldsvåda, kyrkklockan smälte och ny göts. (Lönnberg 1943)
- 1521 Kristian II besökte klostret och lade beslag på dyrbarheter och dränkte mellan sex och tolv munkar. (Lönnberg 1943)
- 1520-talet Klostret tvingas att betala skatt till Gustav Vasa, och ställs under kunglig kontroll. (Lönnberg 1943)
- 1529 Klostret och dess ägor övergår till kunglig förläning (Lönnberg 1943)
- 1568 Danska trupper brände klostret som delvis lades i ruiner. Stenmaterial skingras till byggnationer i omgivningarna. (Lönnberg 1943)
- 1630-tal En tillbyggnad görs i anslutning till Bondyrkans södra korvägg, pga av utrymmesbrist. (Swartling, 1967)
- 1688 Nydala återinvigs som sockenkyrka efter att ha återuppbyggt bland annat södra korsarmen och satt ny takstol. Uppfördes på bekostnad av Nydala herrgårds ägare friherre Hans Isaak Ridderhjelm. (Lönnberg 1943)
- 1690-talet Erik Dahlberg tecknar av Nydala inför Suecia antiqua, och blir därmed äldst kända avbildning. Bondkyrkan har då enligt teckning intakta murar och tak. (Lönnberg)
- 1704 Klosterkyrkans nuvarande torn uppfördes på bekostnad av Nydala herrgårds ägare, friherre Alexander Stromberg. (Lönnberg 1943)
- 1920-30-talen Diverse konserverings- och utgrävningsåtgärder av klosterruinerna. (JLM)
- 1939 Önskemål om konservering av bondkyrkans gavlar som hotar att rasa. Beviljades. (JLM)
- 1941 Önskemål om museum i bondkyrkan (JLM)
- 1942 Konservering av gavlarna (samt sjukhusruinen) planerad. Takläggning sköts på framtiden. Ansvarig arkitekt: Erik Lundberg. Osäkert om det utfördes. (JLM)
- 1948 Godkännande och förslag till: (ATA, JLM)
- Ritningar av en öppen takstol.
 - Rekonstruktion av fönster på norra och västra sidan utifrån spår i murverket, kopia av detta på södra sidan.
 - Utgrävning av koret.
 - Här finns även uppgift om att triumfbågen är tillkommen vid tidigare restaurering och troligen ej har ursprunglig form.

-
- 1948 Utgrävning av kyrkans kor; delar av norra muren är bevarad i full höjd, östra muren stod kvar till ca 2 m och den södra muren delvis är raserad ned till grundskiftet. Spår hittades av ursprungligt golv av trä, tegelvalv i koret, altare av gråsten och tegel i koret, ingång med tegelomfattning på södra långsidan samt gravsättning framför koret. (JLM)
- 1952 Utgrävning, komplettering av murar, dörr- och fönsteröppningar, putsning invändigt, golvläggning med tegel, takresning med öppen takstol. Ansvarig arkitekt: Tore Virke. (JLM)
- 1952 Återinvigning av bondkyrkan som gudstjänstlokal 10 augusti av biskop Malmeström (JLM)
- 1953 Ritningar till armatur samt lösa bänkar utan rygg placerade längs väggarna. Ansvarig arkitekt: Tore Virke. (JLM)
- 1964 Ovanpå takbjälkarna över kyrkorummet och koret lades en slät panel och isoleringsmaterial. Nya innerdörrar till båda ingångarna. Samtliga fönster fick innerbågar. Predikstol av hyvlat furuvirke anordnades i SÖ hörnet. Förslag till inredningsarbeten samt elvärme och belysning. Träskjul för elcentral på södra väggen utanför kyrkan. Ark. Ragnar Hjorth. (ATA)
- 1965 Två nya elarmaturer efter ritningar av ark. Ragnar Hjorth (ATA)
- 2001 Ommålning av bänkar, predikstol, skärmar vid koret. Ytterdörrar lackas/oljas, innerdörrar lackas. (JLM)

Bonkyrkan efter färdigställandet 1952. Förutom altaret bestod möbleringen fram till 1964 av rygglösa bänkar utmed väggarna. Foto: Gunnar Svahnström. ATA.

Källhänvisningar

Arkiv

Jönköpings läns museums arkiv. (JLM)

Länsstyrelsen i Jönköpings läns arkiv. (JLST)

Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm, genom kopior i Jönköpings länsstyrelses arkiv. (ATA)

Litteratur

Aldén, Lars, *Nydala kloster, andligt centrum och maktfaktor i det medeltida Småland*, Växjö stiftshistoriska sällskap meddelande nr 20, Tingsryd 1998.

Björkman, Sten, mfl (red.), *Svenska gods och gårdar. del XXVI, Småland: Jönköpings län (västra delen)*, Uddevalla 1943.

Carlsson, Sten L., *Sveriges kyrkoglar*, Lund 1973.

Erixon, Sigurd, mfl, (red.) *Sveriges bebyggelse : statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Jönköpings län, del II*, Uddevalla 1955

Hederström, Christine, *Värnamo kommun, Kulturhistorisk utredning*, Smålandsstenar 1984

Karlsson, Jan O.M., *Nydala kloster och klosterkyrka*, 2004

Lönnberg, Egil, *En bok om Nydala kloster*, Jönköping 1943

Swartling, Ingrid, *Nydala abbey*, Stockholm 1967

Tekniska och administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: 260/04
Beställare: Värnamo kyrkliga samfällighet
Fastighetsägare: Värnamo kyrkliga samfällighet
Rapportansvarig: Jonas Haas
Foto: Jonas Haas
Län: Jönköpings län
Kommun: Värnamo kommun
Socken: Värnamo socken
Fastighetsbeteckning: Nydala 2:2
Belägenhet: Ekonomiska kartans blad Nydala 6E 1c

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv